

KU TLANGELA VANTSHWA VA AFRIKA DZONGA

Vuxokoxoko bya Masungulo ya Timhaka

Hi 1974, mfumo wa xihlawuhlawa wu bohe ku tlhela wu vuyisa nawu lowu Dr HF Verwoerd a nga ringeta handle ko humelela ku wu tirhisa hi 1953, nkarhi lowu a ri ka photifoliyo ya dyondzo. Mfumo wa nkarhi wolowo wu sindzise nawu wa 50/50 leswaku Xibunu xi fanele xi tirhisiwa ku va ririmi ro dyondzisa metse na ntivombangu, kasi sayense, vuvatlhi, na dyondzo ya vutshila a swi fanele swi dyondzisiwa hi Xinghezi. Nsihalalo wo sungula wu hume eka mathicara na vatswari.

Hi 1975, Tibodo ta Swikolo ta swikolo swa nkombo ti lerise mathicara ku ka va nga dyondzisi hi Xibunu, leswi nga endla ku vatshamaxitulu va ntlhanu va Tibodo va hlongoriwa hi Ndzawulo ya Dyondzo ya Vantima.

Hi 1976, rivengo ra sisiteme ya Dyondzo ya Vantima a ri nyanya. Loko ku nga si fika xitereka xa Khotavuxika 76, vadyondzi va le Soweto va tsale xilogene xa "Nghena u Dyondza, Huma u Tirhela" egedeni ya xin'wana xa swikolo swa tisekondari.

Hi Nyenyankulu ya lembe rolero Xibunu xi tirhisiwe hi nkanu tanihi ririmi ro dyondzisa eka swikolo swin'wana eSoweto, naswona nsihalalo wa nawu wa 50/50 wu ye wu nyanya.

Hi ti 17 Mudyaxihi, swikolo swin'wana swi kondletele swikhirho, swi koxa leswaku Xibunu xi tshikiwa ku tirhisiwa tanihi ririmi ro dyondzisa.

Hi Khotavuxika, swikolo swin'wana swi ale ku tsala swikambelo swa ntivombangu hi Xibunu swi tlhela swi chaviseta swikhirho swo hetiseka swa swikambelo swa Khotavuxika.

Hi Sonto wa ti 13 Khotavuxika, nhlengeletano

yi khomiwile laha ku bohiweke ku va huma va kombisa ku vilela eSoweto hinkwayo hi ti 16 na 17 Khotavuxika, ku hetelela hi ku va na rhali ya vanhu hinkwavo hi Ravuntlanu, Khotavuxika 18. Eka nhlengeletano ya Sonto komiti leyi vuriwaka Komiti ya Swiendlo ya Soweto (Soweto Action Committee) yi tumbuluxiwele, yi vumbiwa hi swirho swimbirhi swa xikolo xin'wana ni xin'wana xa sekondari eSoweto. Komiti a yi hlawuleriwe ku pulana ku huma va kombisa ku vilela hi ndlela yo rhula.

SAC na vanhu hinkwavo lava a va te enhlengelanweni va hlambanyisiwe ku va na xihundla hi Khotavuxika 13, leswaku makungu yalawo ya nga onhiwi hi tipimpi. Eka masiku manharhu lama nga landzela va hangalase marito no humesa swileriso swa xihatla mayelana ni leswi swi nga ta endliwa hi siku rolero.

Hi mixo wa Ravunharhu, 16 Khotavuxika 1976, vana va xikolo Soweto hinkwayo va hlangane eka tindhawu to tlula 12 ku huma va kombisa ku vilela. Timaxali ti hangalase tipulakhadi ta makhadibodo leti a ti ri na swilogene leswi tsariweke hi voko ku fana ni "Hansi hi Xibunu" na "Xibunu i ririmi ra Rixaka ro karhi ntsena".

Nkoka wa 16 Khotavuxika

Siku leri ri kombisa makholo ya nsihalalo wa vantshwa va Afrika Dzonga wu sunguleke kona na ku tlhela wu ya emahlweni ku fikela loko ku va na xidemokirasi hi 1994. Minkitsikitsi ya Soweto, maninginingi ya nsihalalo wa vantshwa, yi tlhontlhe minandzelelano ya ku kombisa ku vilela etikweni hinkwaro loku nga timeriwa hi

vukarhi hi mfumo wa xihlawuhlawa. Vanhu vo tala va file, madzana va khomiwile na vo tala va suke laha tikweni ku ya tikatsa eka minhlangano leyi nga yirisiwa yo lwela ntshunxeko evuchavelawhawha. Nkoka wa 16 Khotavuxika 1976 wu le ka ndlela leyi wu nga xikombiso xa ku tinyiketa ka ximunhu, ku tiyimisela ko kuma ntshunxeko na nghingirikelo wa vuakitiko.

Swi tlhele swi nyika nkucetelo eka ku tumbuluxiwa ka sisiteme ya dyondzo leyi xiximaka timfanelo ta ximunhu, ku hambana ka mimfuwo, ntshunxeko wo tihlawulela wo ringeta ku endla leswaku ku va na mfikelelo wo ringanana.

Swiendlo swa vanhu lavantshwa va minkarhi ya va 70 yi ve na hoxe xandla swinene eka ku vumba vumundzuku bya tiko rerhu. Tanihi varhangeri va mundzuku va swi kotile ku hlamusela makumu ya vona va kombisa ndlela leyi a va lava ku landzelela yona. Hi xivono xa vona, swiendlo na ku tinyiketa va kote ku lwa hi matimba ni mfumo wa ntshikelelo, leswi emakumu swi nga hi fikisa ka xidemokirasi.

Vanhu lavantshwa va ya emahlweni no va na xiave xa nkoka etikweni naswona mfumo wa xidemokirasi wu tiyimiserile eka nhluvukiso wa vantshwa lava nga varhangeri va mundzuku na ku va vahlayisi va ntshunxeko lowu kumekeke ku vava. Ku tsakela ka vantshwa sweswi ku seketeriwa hi ku tumbuluxiwa ka Nhlango wa Rixaka wa Nhluvukiso wa Vantshwa (YDA) lowu nga siva Khomixini ya Rixaka ya Vantshwa na Nkwama wa Vantshwa wa Umsobomvu, tanihi nhlango wa mfumo wo lulamisa timhaka ta vantshwa.

Mintlhontlho ya Vantshwa

Vantshwa va namuntlha va langutane ni mintlhontlho yo tala leyi katsaka ku pfumaleka ka mintirho hi xitalo, vusweti na vugevenga. Ku pfumaleka ka mintirho ku kumeke eka vantshwa hinkwavo, ku suka eka lava nga na matiriki ku fikela eka lava nga thwasa eka swikolo swa le henhla.

Vantshwa va Afrika Dzonga va tlhela va langutana ni ntlhontlho lowu tisiwaka hi mavabyi ya swa masangu na ntlulelo-mavabyi, ku katsa ni HIV/AIDS.

Mindyangu leyi rhangeriweke hi vantshwa na vana yi le ku andzeni hikwalaho ko lova ka vatswari loku vangiwaka hi mavabyi yo tlulela hi ku olova lama yelanaka na HIV/AIDS, tanihi TB.

Ntlhontlho wa nkoka lowu langutaneke ni tiko i ku endla leswaku vanhu lavantshwa va titiva leswaku hi vona vamaani, ku tiva matimu ya vona ni ku va hlohotela ku rhandza tiko ra vona. Hi ku xiya ku tsakela loku ku kombisiwaka hi vanhu lavantshwa eka nhlawulo wa xidemokirasi wa vumune, leyi nyimpi leyi yi hluriwaka.

Swivandla na minkarhi leyi pfulekaka eka Vantshwa

Mfumo wa xidemokirasi wu simekile minhlangano yo fana na Nhlango wa Rixaka wa Nhluvukiso wa Vantshwa (NDA) lowu nyikiweke matimba yo tirhana ni timhaka hinkwato ta vantshwa, ku suka ka pholisi ku fika ka nhluvukiso. Holoby eHofisini ya Presidente u na vutihlamuleri bya Nhlango. NDA i nhlango lowu tumbuluxiweke hi mfumo ku angula hi ku kongomisa eka mintlhontlho ya xiikhonomi leyi vanhu lavantshwa va langutaneke na yona, na ku tanihi Nhlango lowu nyikaka mali ya nhluvukiso yi kongomisiwe eka ku ta ni platifomo yo tumbuluxa mintirho, ndlandlamuxo wa swikili, ku hundzisa swikili, eka vantshwa va Afrika Dzonga.

Ku veka miehleketo eka na ntshikelelo eka dyondzo ku kombisiwa hi mhaka ya ku va Dyondzo ya le Swikolweni na Dyondzo ya le Henhla ti na Vaholoby vo hambana, ku tiyisisa leswaku tikomiti ta vuangameri ti ta tekeriwa enhlokweni.

Ntirho wa Palamende eka Nhluvukiso wa Vantshwa

Palamende yi na tikomiti to fana ni Komiti ya Vuangameri ya NA eka Vamanana, Vana na Vatsoniwa, Komiti ya Vuangameri ya NCOP eka Vamanana, Vana na Vatsoniwa, leyi tirhanaka ni timhaka ta vantshwa. Tikomiti leti ti tirhana ni timhaka ta vuangameri eka timhaka ta vantshwa na ku tirhana ni milawu leyi khumbaka vanhu lavantshwa.

Palamende eka ntirho wa yona wo endla milawu, yi pasise milawu yo tala tanihi Nawu wo Angarhela wa Havaxeriso wa Vantima eka swa Ikonomi, 2003, Nawu wa Ndlandlamuxo wa Swikili 1998, na Nawu wa Ndzinganano wa Matholele.

Palamende eka ntirho wa yona wa vuangameri, yi angamela ku humelerisiwa ka milawu leyi pasisiweke ku katsa ni leyi kongomisiweke eka vantshwa va tiko leri.

Leswi vantshwa va tiko ra Afrika Dzonga va nga tikatsisaka xiswona eka Palamende

Ku endla ku Palamende yi fikeleleka hi ku olova, ku na nongonoko lowu vuriwaka "Nhlango wa Xirho" laha vanhu lavantshwa va nga hlango ni Xirho xo karhi xa Palamende hi timhaka leti va khumbaka. Va nga endla ku marito ya vona ma twakala hi ku endla swikombelo swa nomo kumbe leswi tsariweke.

Vantshwa va tlhela va endla xiphemu xa vaakitiko lava nga yaka eka Tihlangoletano ta Tikomiti laha ntirho wo tala wa Palamende wu endlwaka kona, naswona va nga ya ka mintshamo ku ya hlalela, ku tifumisa na ku tihavaxerisa.

Palamende yi na mapfumba yo hambanahambana lawa ma kongomisiweke eka swiyenge swo hambana, xikombiso, Palamende ya Vantshwa (leyi khomiwaka hi N'hweti ya Vantshwa) leyi eka yona timhaka leti khumbaka vantshwa ku buriwaka hi tona na ku nghenelela loku kongomaneke ntsena ni vanhu lavantshwa, na mafambiselo lama ya kongomisiweke eka vona.

Vumbiwa ri boha Palamende ku katsa vaakitiko eka misingiriko ya yona na tiphurose, hokokwalaho vantshwa tanihi xiphemu xa vaaki va rhambiwa nkarhi hinkwawo ku va na xiave eka mapfumba ya Palamende, tanihi le ka Tihlangoletano to Twa Miehleketo ya Vaakitiko, Mbulavulo wa Presidente ni Rixaka na minongonoko yin'wana ya mfikelelo na ya ku nghenelela ka vaaki.

Papila leri ra kumeka hi tindzimi hinkwato ta ximfumo ta Afrika Dzonga.

**KU TLANGELA VANTSHWA
VA AFRIKA DZONGA**

Produced by Parliamentary Communication Services
INSPIRED BY PEOPLE

www.parliament.gov.za
P.O. Box 15, Cape Town, 8000.
Telephone: (021) 403 3341
Facsimile: (021) 403 3535

Xitsonga

**KU TLANGELA VANTSHWA
VA AFRIKA DZONGA**

PARLIAMENT
OF THE REPUBLIC OF SOUTH AFRICA